

1

Moraal en ethiek

LEIDENDE VRAAG

- Wat is normatieve professionaliteit?

LEERDOELEN

Na het lezen van dit hoofdstuk kun je:

- morele vragen herkennen;
- in eigen woorden basisbegrippen in de ethiek beschrijven, zoals 'moraal', 'waarden', 'normen' en 'deugden';
- verschillende betekenissen van de begrippen 'vrijheid', 'gelijkheid' en 'rechtvaardigheid' herkennen en hanteren;
- in eigen woorden de theorieën over de morele ontwikkeling van Kohlberg en Gilligan beschrijven;
- in eigen woorden de relevantie van ethische basisbegrippen en theorieën voor jouw beroep beschrijven;
- ethische basisbegrippen en theorieën gebruiken om jouw eigen visie op beroeps-ethiek te verwoorden.

Casus: Een gezellig etentje

Alcinda en Lianne zitten samen in een restaurant. Ze bestuderen de menukaart. Alcinda vraagt zich af wat ze nu eens zal nemen. De scampi's zijn hier heerlijk, maar de vegetarische preitaart met brie lijkt haar ook niet te versmaden. Of zal ze toch een lamskoteletje met tijm en honing proberen? Lianne kijkt alleen naar de vegetarische hoofdgerechten. Ze vindt dat je dieren niet hoort te doden en ze is fel tegen de bio-industrie. Het is toch schandalig dat dieren in kleine hokjes worden gefokt! Een jaar geleden at ze nog weleens een visje, omdat dat een redelijk leven had geleid voordat het op iemands bord terecht kwam. Maar de Noorse zalm wordt tegenwoordig ook in krappe containers grootgebracht en ziet nooit open water. Nee, vlees en vis zal ze nooit meer eten!

© Zoë-ianthe Smeets

Alcinda en Lianne kiezen een gerecht dat ze lekker vinden. Daarnaast heeft hun keuze te maken met hun antwoord op de vraag hoe mensen met dieren zouden moeten omgaan. Dat is een voorbeeld van een morele vraag.

Dit hoofdstuk bespreekt wat morele vragen zijn en wat de relevantie van morele vragen is voor het dagelijks leven en voor de professionele rol als psycholoog.

Morele vragen spelen een grote rol in de psychologie. Dat komt doordat psychologen en toegepast psychologen het leven van mensen en de maatschappij diepgaand beïnvloeden. Dat doen zij op verschillende manieren:

- Een psychologisch rapport kan mensen helpen om nieuwe kansen te benutten, maar het kan er ook toe leiden dat ze afgewezen worden. Het kan er bijvoorbeeld toe leiden dat een kind passend onderwijs met de juiste ondersteuning krijgt, of niet. In een forensische setting kan een psychologisch rapport grote gevolgen hebben voor de vrijheid van de verdachte of de veiligheid van de samenleving.
- Mensen geven vaak vertrouwelijke informatie aan een psycholoog. Informatie waarvan ze niet willen dat anderen die horen en waarvan ze hopen dat die niet tegen hen gebruikt gaat worden.
- Door hun interventies kunnen psychologen mensen beïnvloeden. Daar kunnen mensen van profiteren, maar ze kunnen er ook schade door oplopen. Ook als psychologen zich richten op de vragen van cliënten en zich naast hen opstellen, is er toch sprake van een asymmetrische relatie. Door hun kennis en positie hebben psychologen immers meer macht dan cliënten. Dat impliceert dat zij een grote verantwoordelijkheid dragen.
- In psychologisch onderzoek voeren mensen als proefpersoon allerlei opdrachten uit. Daarmee helpen ze de wetenschap een stapje verder. Soms is het interessant om proefpersoon te zijn, maar soms zijn onderzoeken ook vervelend of confronterend voor de proefpersoon.
- De psychologie als wetenschap kan ertoe bijdragen dat mensen beter met elkaar kunnen communiceren en samenwerken. De wetenschap kan zich echter ook tegen mensen keren. Als er bijvoorbeeld onderzoek wordt gedaan naar de effecten van het moederschap op de hersenen en het gedrag van moeders, kan dit gebruikt worden als verklaring waarom relatief weinig vrouwen in Nederland een topfunctie hebben. Een verklaring waarbij voorbijgegaan wordt aan onder meer de rol van vaders, beeldvorming over moeders en over leiderschap, en de manier waarop werk en kinderopvang georganiseerd zijn. In dit geval zijn de onderzoeksresultaten zelf niet schadelijk, maar worden ze wel gebruikt op een manier die de kansen van vrouwen op de arbeidsmarkt ondergraaft.
- Politici baseren hun beslissingen steeds meer op wetenschappelijke adviezen, onder andere uit de psychologie.

Omdat psychologen zo veel invloed kunnen hebben, is het belangrijk dat ze niet alleen vakinhoudelijk competent zijn in hun beroep, dat wil zeggen dat ze beschikken over voldoende kennis en vaardigheden. Het is ook belangrijk dat ze erover nadenken hoe waarden en normen een rol spelen in de beroepspraktijk en hoe zij morele casuïstiek zo verantwoord mogelijk kunnen benaderen.

Als je nadenkt over morele vragen in je persoonlijk leven en in je beroep, is het om te beginnen handig als je de basisbegrippen van de ethiek kent, zodat je helder kunt uitleggen wat je bedoelt. Dit eerste hoofdstuk bespreekt daarom, in paragraaf 1.1, wat het verschil is tussen moraal en ethiek en wat waarden, normen en deugden zijn. In paragraaf 1.2 verdiepen we ons verder in ethiek, en om overzicht te krijgen, brengen we verschillende soorten ethiek in kaart: beschrijvende, normatieve en meta-ethiek. Ook

gaan we kort in op beroepsethiek. Daarna stellen we een paar fundamentele ethische vragen: gelden dezelfde waarden en normen voor iedereen of zijn waarden en normen cultureel bepaald? Wat bedoelen we precies met de waarden vrijheid, gelijkheid en rechtvaardigheid, en wat betekenen deze voor ons handelen? In paragraaf 1.3 komt aan de orde hoe mensen een moreel bewustzijn ontwikkelen. We bespreken de rol van het geweten en vergelijken de theorie van Kohlberg, die zich richt op de ontwikkeling van individuele autonomie, met de theorie van Gilligan, die juist de verbondenheid benadrukt. Deze basis kan helpen om morele vragen beter te herkennen, te analyseren en te beslechten.

1.1 Moraal

Morele vragen gaan over goed en kwaad, over de manier waarop mensen zouden moeten leven. In de casus over het etentje is de menukeuze voor Alcinda vooral een kwestie van smaak, maar voor Lianne ook een morele kwestie. Voor Lianne heeft haar keuze alles te maken met haar opvattingen over verantwoordelijk leven, niet alleen in relatie tot haar medemens, maar ook in relatie tot dierenwelzijn en het milieu. Alcinda beleeft de kwestie misschien niet als een moreel probleem, maar als ze haar menukeuze maakt, geeft ze daarmee natuurlijk ook al een antwoord op de vraag of een mens dieren mag eten.

Morele opvattingen zijn een antwoord op de vraag hoe men zich goed en verantwoordelijk kan gedragen. Het woord '**moraal**' is afgeleid van het Latijnse woord *mos* (meervoud *mores*), dat zede of gewoonte betekent. Moraal is een stelsel van waarden en normen. Dat zijn opvattingen over wat waardevol is in het leven.

Herkomst van moraal

Waarden en normen zijn nooit af te leiden uit de werkelijkheid. De filosoof David Hume (1739) wees erop dat er een fundamenteel onderscheid is tussen beweringen die beschrijven wat het geval is (*what is*), en beweringen die erover gaan hoe de wereld eruit zou moeten zien (*what ought to be*). Zelfs als we precies weten hoe mensen zich feitelijk gedragen, kunnen we daar niet uit afleiden hoe we ons zouden moeten gedragen. Dit noemt Hume het *is-ought-problem*. We weten bijvoorbeeld dat mensen vaak liegen, ook al wordt de norm 'Je mag niet liegen' breed gedeeld. Maar omdat er een fundamenteel onderscheid is tussen feiten (wat is) en normen (hoe het zou moeten zijn), kunnen we uit het gegeven dat mensen liegen niet de norm afleiden dat liegen moreel juist is.

Waarden en normen zijn dus verbonden aan een levensvisie, aan idealen over hoe het leven zou moeten zijn. Ze geven mensen een kompas, waarmee ze richting kunnen geven aan hun leven.

Moraal komt dus niet voort uit de werkelijkheid, maar waaruit dan wel? Moraal kan gebaseerd zijn op intuïtie, emoties en/of rationele overwegingen. Moreel gedrag kan deels ook verklaard worden vanuit biologische processen en vanuit de evolutie. Verplaetse (2008) beschrijft de oorsprong en de ontwikkeling van de moraal als een gevolg van biologische, automatische en emotionele processen. In *Het morele instinct* beschrijft hij onze moraal als een soort gereedschapskist met daarin vijf verschillende vormen van moraal, die we inzetten afhankelijk van de omstandigheden. Vier ervan berusten op intuïties of emoties en een is rationeel. De geweldmoraal en de reinigingsmoraal kunnen leiden tot overtuigingen en gedrag dat we doorgaans immoreel vinden, zoals het gebruik van fysiek geweld of uitsluiting en belediging van bevolkingsgroepen.

Maar er zijn situaties waarin mensen geloven dat ze het juiste doen als ze zich door die moralen laten leiden. Verplaetses vijf vormen van moraal kunnen we als volgt toelichten:

- De **hechtingsmoraal** regelt hoe we omgaan met de mensen met wie we verbonden zijn. In deze moraal gaat het over hechting en empathie. Mensen kunnen zich inleven in mensen met wie ze een band hebben en ze hebben veel voor hen over. Dit is onder meer belangrijk in de relatie tussen ouders en kinderen en in vriendschappen. Als iemand een vriend helpt zonder dat hij daar zelf beter van wordt, of als hij meeleeft met het lijden van een ander, komt dit voort uit de hechtingsmoraal.
- De **geweldmoraal** is een moreel systeem dat regelt hoe we met bedreigende situaties omgaan. Geweld wordt over het algemeen gezien als immoreel. De heersende opvatting is dat mensen een conflict met woorden moeten oplossen en niet met fysiek geweld. Als er sprake is van schaarste gebruiken mensen echter wel geweld om te overleven. In de VS staat zelfs in de Grondwet dat burgers het recht hebben om wapens te bezitten en te dragen, om daarmee hun vrijheid te verdedigen. Deze moraal speelt een grote rol in oorlogssituaties, als mensen het moreel juist vinden om met geweld hun land te verdedigen of een ander land aan te vallen.
- De **reinigingsmoraal** regelt dat mensen reinheid koppelen aan het goede en besmetting aan het kwaad. Mensen verwerpen zich tegen vreemde stoffen. Ze willen hun omgeving ontdoen van 'vreemde smetten', zowel letterlijk als symbolisch. Zo zijn er veel twitteraars op X en Europese politici die vinden dat mensen met een migratieachtergrond de 'identiteit van hun land' bedreigen en dat hun land zich daartegen moet verwerpen. Een van hun tactieken is taalgebruik waarmee ze anderen ontmenselijken. Ook vrouwen in machtige posities worden door sommige mannen als een bedreiging gezien, die onschadelijk moet worden gemaakt. Als een Nederlandse politicus zegt 'de jungle van Afrika komt massaal hiernaartoe' of als hij een minister beschrijft als een 'heks', dan ontmenselijkt hij personen. Op die manier wordt de suggestie gewekt dat we ons moeten beschermen tegen de 'jungle' en ontdoen van 'heksen'. Als politieke partijen weigeren om samen te werken met partijen die de rechtsstaat aantasten, wordt dat een 'cordon sanitaire' genoemd. Deze partijen beschermen zich dan tegen 'besmetting' door politici die de democratie bedreigen.
- De **samenwerkingsmoraal** speelt een rol in de manier waarop mensen met elkaar samenwerken en waarop ze omgaan met mensen die de samenwerking bedreigen. Twee mensen werken met elkaar samen om daar beiden beter van te worden. Daarbij is het belangrijk dat ze op elkaar kunnen vertrouwen. Als je bijvoorbeeld online een T-shirt koopt, moet je erop kunnen vertrouwen dat de verkoper dit ook werkelijk opstuurt nadat jij betaald hebt. Als dat niet het geval is, verandert vertrouwen in wantrouwen. Deze moraal speelt ook een rol bij collectieve samenwerking. Door samen te werken, krijgen mensen iets voor elkaar wat ze individueel nooit zouden bereiken, zoals het organiseren van een feest of het uitvoeren van wetenschappelijk onderzoek.
- Alle hiervoor genoemde moralen zijn instinctief. Ze bepalen ons gedrag en onze opvattingen over goed en kwaad, maar ze geven ons geen argumenten. De **beginselenmoraal** doet dat wel. Vanuit de beginselenmoraal zoeken mensen naar redelijke argumenten om te onderbouwen waarom een handeling goed of fout is. Als dit systematisch gebeurt, komen we op het terrein van de ethiek. In paragraaf 1.2 wordt dit verder uitgewerkt.

Moraal is dynamisch

Moraal is niet statisch. Moraal heeft cultuurgebonden aspecten en kan dus per context verschillen. Hier gaat paragraaf 1.2.2 dieper op in. Morele opvattingen kunnen ook mettertijd veranderen. In menige cultuur is het bijvoorbeeld lang niet gebruikelijk geweest om je druk te maken over dierenrechten, terwijl er tegenwoordig steeds meer mensen zijn die, onder andere vanwege de bio-industrie, vegetariër worden en op een partij stemmen die de belangen van dieren behartigt. Zo besloot een Argentijnse rechter in 2014 dat Sandra, een orang-oetan, niet meer in gevangenschap in de dieren-tuin van Buenos Aires mocht blijven. Omdat deze rechter van mening was dat ze een intelligent en sensitief levend wezen was, vond hij dat ze het recht op vrijheid had. In Nieuw-Zeeland werd in 2017, na een lange strijd door de Maori, de rivier de Whanganui erkend als een levende entiteit, met eigen rechten. In Nederland wordt ervoor gepleit om de Waddenzee een rechtspersoon te maken en is er sinds 2002 een Partij voor de Dieren. Ook in de filosofie wordt nagedacht over de vraag of dieren (Nussbaum, 2006 en 2023; Singer, 1975), planten en natuurgebieden (Burgers et al., 2020; Latour, 2020) tot op zekere hoogte met die van mensen vergelijkbare rechten zouden moeten krijgen. Verbondenheid met de natuur is overigens geen nieuw verschijnsel. Oorspronkelijke bevolkingen gingen lang geleden al zeer bewust met de dieren en planten in hun omgeving om, veel bewuster dan sommige andere volkeren in hun tijd.

Een ander voorbeeld van veranderende morele opvattingen is de opkomende discussie over de vraag of robots in de toekomst rechten moeten krijgen. Robots worden steeds intelligenter en gaan steeds meer op mensen lijken. Er wordt door wetenschappers verhit gedebatteerd over de vraag of computers bewustzijn kunnen hebben (Verhagen, 2023). Zelflerende robots voeren niet alleen uit wat hun makers bedacht hebben. Daarom ligt het volgens Singer en Sagan (2009) voor de hand dat ze ook rechten krijgen, zodat ze hun taken goed kunnen uitvoeren. Bijvoorbeeld het recht op zelfverdediging en het recht op vrijheid van meningsuiting. Nu klinkt het misschien nog vreemd dat robots rechten zouden moeten hebben, maar een aantal eeuwen geleden speelde zich een soortgelijke verhitte discussie af over de rechtspositie van tot slaaf gemaakten, die soms nog lager was dan die van bepaalde dieren. En nu kunnen we ons niet meer voorstellen dat daarover überhaupt valt te discussiëren.

Ook in psychologisch onderzoek verschuiven normen. Het onderzoek van Milgram (1965) naar gehoorzaamheid, waar we in paragraaf 3.4 verder op ingaan, zou nu niet meer goedgekeurd worden door een ethische toetsingscommissie. Deelnemers werden misleid over de opzet en het doel van het onderzoek, en mogelijk werd hun zelfbeeld geschaad doordat ze verleid werden om over hun eigen grenzen te gaan in de omgang met andere personen. Aan de andere kant is er bijvoorbeeld het onderzoek van Buikhuisen, die in de zeventiger jaren van de vorige eeuw hersenonderzoek wilde doen naar een biologische aanleg voor crimineel gedrag. Dit onderzoek werd destijds op allerlei manieren onmogelijk gemaakt, omdat men vond dat alleen de sociale omgeving iemand tot crimineel maakte. Enkele decennia later was dit type onderzoek echter wel geaccepteerd (Cima, 2007).

Je ziet dus dat moraal zowel met de tijd als met de plaats varieert. En dat wetenschappelijke en technische ontwikkelingen kunnen leiden tot nieuwe mogelijkheden, waarbij opnieuw nagedacht moet worden over de moraal. Denk aan de robots, maar er zijn nog veel meer voorbeelden te bedenken. De ontwikkeling van internet heeft het bijvoorbeeld steeds gemakkelijker gemaakt om data van mensen te verzamelen, waardoor we moesten gaan nadenken wat dat betekent voor onze privacy en hoe wetgeving ons

hierbij kan beschermen. In paragraaf 4.1.3 gaan we verder in op wat deze wetgeving betekent voor psychologen. Nu artificiële intelligentie (AI) in een hoog tempo doordringt tot vele levensgebieden, moeten we ook nadenken over welke normen hierbij nodig zijn: hoe en wanneer mag je teksten door ChatGPT laten schrijven? Hoe gaan we om met software die muziek maakt met de stem van werkelijk bestaande of overleden artiesten? En welke morele vragen komen psychologen tegen als ze *blended care*, de combinatie van face-to-facecontact met online interventies, of volledig online zorg verlenen? Als we verder in de toekomst kijken hoe AI zich mogelijk verder ontwikkelt, komen er nog veel grotere vragen op de mensheid af. De filosoof William MacAskill (2024) is bang dat het door AI eenvoudiger wordt om aan gevaarlijke kennis te komen, bijvoorbeeld over virussen die een pandemie kunnen veroorzaken. AI kan ook de macht van techgiganten versterken, die daarmee politieke macht kopen. Dit speelt nu al: Elon Musk schenkt miljoenen aan Donald Trump en desinformatie op X leidt tot agressie tegen asielzoekers. Het is ook mogelijk dat AI intelligenter wordt dan mensen en dat mensen daardoor de controle verliezen, oftewel dat AI ons de baas wordt. Weer een ander voorbeeld is de ontwikkeling van vruchtbaarheidsbehandelingen. Deze maken diverse nieuwe vormen van zwangerschap mogelijk. Die roepen ook allerlei morele vragen op: is het acceptabel dat een arme vrouw tegen betaling draagmoeder wordt voor rijke mensen met een vruchtbaarheidsprobleem, of vinden we dat het gebruik van een baarmoeder niet te koop zou moeten zijn (Sandel, 2012)? Mag de draagmoeder het kind houden als ze er inmiddels zelf aan gehecht is, of moet ze zich houden aan het contract met het echtpaar dat de zaad- en de eicel geleverd heeft? En als bij de geboorte blijkt dat het kind het syndroom van Down heeft, mag de draagmoeder dan besluiten dat ze het kind niet aan de wensouders geeft omdat ze verwacht dat zij het naar een tehuis brengen? Of kunnen de wensouders het kind dan weigeren?

Micro-, meso- en macroniveau

Morele kwesties spelen op verschillende niveaus.

Op **microniveau** gaan morele vragen over de manier waarop je van mens tot mens met elkaar zou moeten omgaan. Ze spelen een rol in alle menselijke relaties: tussen vrienden en familieleden, tussen mensen die elkaar toevallig tegenkomen en tussen hulpverleners en cliënten. Ze kunnen bijvoorbeeld gaan over de vraag wanneer je een ander helpt. Mensen ontwikkelen in de loop van hun leven opvattingen over dergelijke vragen. Een voorbeeld van zo'n opvatting is de norm 'Een mens in nood laat je niet in de steek'.

Op **mesoniveau** maken organisaties morele keuzes, die onder meer hun neerslag vinden in de visie van de instelling, de kansen en bedreigingen in het werkveld en hoe de instelling daar een positie in wil vinden. De missie gaat over de identiteit en kernwaarden van de instelling. Een instelling kan er bijvoorbeeld principieel voor kiezen om met vrijwilligers te werken, omdat ze veel waarde hecht aan de zorg van mensen voor elkaar.

Morele opvattingen kunnen ook iets zeggen over het **macroniveau**, over de manier waarop de samenleving moet worden ingericht. Het gaat dan over vraagstukken zoals de verdeling van geld over verschillende kwetsbare bevolkingsgroepen. Dit zijn politieke keuzes, met een morele dimensie. Waarden die hierbij een rol kunnen spelen zijn vrijheid, gelijkheid en rechtvaardigheid. Hierover vormen mensen in de loop van hun leven een eigen opvatting. Als burger kunnen ze in onze democratie bijdragen aan de discussie en de besluitvorming over deze vraagstukken. Vervolgens vormt de wet- en regelgeving die hieruit voortkomt het kader van hun handelen. Ook de psycholoog heeft te maken met wet- en regelgeving die de morele opvattingen van de maatschappij

weerspiegelen. Door globalisering vermindert de betekenis van nationale grenzen. Dat heeft gevolgen voor de regelgeving, die steeds internationaler wordt. Het heeft ook gevolgen voor de beroepsethiek. Zo stemmen Europese beroepsverenigingen van psychologen hun beroepsethiek op elkaar af, door afspraken te maken over een overkoepelende Europese code.

In deel II komt de beroepsethiek uitgebreid aan de orde. We nemen nu eerst een aantal basisbegrippen uit de ethiek onder de loep.

1.1.1 Waarden en normen

Moraal noemden we eerder een stelsel van waarden en normen.

Morele **waarden** zijn opvattingen of voorstellingen van het goede. Ze omschrijven wat mensen waardevol vinden en waarnaar zij streven. Waarden zijn niet strikt persoonlijk, maar worden gedeeld door (grote) groepen mensen. Het zijn idealen die wezenlijk zijn voor de kwaliteit van het leven. Voorbeelden van waarden zijn: rechtvaardigheid, vrijheid, autonomie, gezondheid, geluk, solidariteit en betrouwbaarheid. Er zijn ook meer omstreden waarden, die toch door grote groepen mensen als moreel juist worden gezien, zoals macht, winst maken en eigenbelang.

Normen zijn op waarden gebaseerde handelingsvoorschriften. Het woord ‘norm’ is afgeleid van het Latijnse woord *norma*. Dat betekent richtsnoer of leidraad. Normen zijn (spel)regels die duidelijk maken hoe je je moet gedragen. Terwijl waarden abstract zijn, geven normen een concrete inhoud aan waarden. Dit zien we bijvoorbeeld in de Bijbel, waar de christelijke waarden concreet worden in de tien geboden (normen). We zien het ook in de beroepsethiek, waar de waarde ‘respect voor autonomie’ leidt tot de norm dat je cliënten en proefpersonen informeert en hun vraagt om toestemming, voordat je begint aan een behandeling of een onderzoek. Normen kunnen geformaliseerd worden in gedragscodes of in wetten. Dat wordt **gestolde ethiek** genoemd. Normen die vastgelegd zijn in beleid of wetgeving worden vaak pas met enige vertraging aangepast aan culturele en maatschappelijke ontwikkelingen. Denk bijvoorbeeld aan het kweken van embryo’s voor onderzoeksdoeleinden. Het begint ermee dat medisch onderzoekers embryo’s kunnen kweken buiten de baarmoeder, en dan ontstaat er discussie over de vraag welke normen hiervoor zouden moeten gelden. Mag je een embryo alleen kweken met als doel dat het zich ontwikkelt tot een baby, dus als doel op zich? Of mag je ook embryo’s kweken die alleen bedoeld zijn om te gebruiken voor onderzoek, dus als middel om een ander doel te bereiken? Dit leidde tot de Embryowet, die uitsluitend toestaat dat embryo’s in een laboratorium worden gekweekt om een zwangerschap mogelijk te maken. Mede door nieuwe mogelijkheden van onderzoek naar voortplantingstechnologie kwam er opnieuw discussie over ruimere toepassingen van het kweken van embryo’s, en dit leidde tot een nieuw wetsvoorstel (Tijhaar, 2024). Als (toegepast) psycholoog kun je ook te maken krijgen met gedragscodes en wetten die niet meer goed aansluiten bij de huidige tijd. Het is dan belangrijk om je eigen professionele verantwoordelijkheid te nemen, gebaseerd op jouw professionele waarden.

Een waarde kan op verschillende manieren worden vertaald in een norm. Voor de een kan de waarde ‘naastenliefde’ concreet vorm krijgen in de norm dat zij haar zieke vader dagelijks moet bezoeken, terwijl het voor de ander betekent dat hij deskundige hulp regelt. De waarde ‘trouw’ kan in relaties ook op verschillende manieren tot uiting komen in een norm. Voor de een kan trouw betekenen dat je bij elkaar blijft, wat er ook gebeurt, terwijl de ander dit vertaalt in de exclusiviteit van de relatie, waar geen andere intieme contacten naast kunnen bestaan.

Als er meningsverschillen ontstaan over normen, kan het nuttig zijn om uit te zoeken wat de achterliggende waarde is. Soms blijkt deze dezelfde te zijn en wordt het conflict minder scherp als beide partijen dit inzien. Er ontstaat dan ruimte voor wederzijds begrip.

Als mensen zich (te) sterk op normen richten, ontstaat er verstarring. Mensen richten zich dan op regels en vergeten waarom die regels er zijn. Dit zien we soms bij rechtlijnige politici of bij orthodoxe gelovigen die strak vasthouden aan gedragsregels, waarbij soms de medemenselijkheid of andere waarden die hieraan ten grondslag lagen op de achtergrond raken.

Casus: Jordy

Jordy is een jongen van veertien jaar. Hij heeft een autismespectrumstoornis. Jordy woont met zijn ouders, Lisa en Tom, in een huis aan een rustige laan in een buitenwijk. Hij heeft geen broers of zussen. Jordy wordt erg angstig in onbekende situaties en heeft nauwelijks contact met leeftijdgenoten. Lisa vindt dat hij moet leren omgaan met de wereld, die niet altijd even voorspelbaar is. Ze nodigt soms kinderen uit, in de hoop dat Jordy daardoor meer sociale vaardigheden ontwikkelt. Tom wil hem juist beschermen tegen dit soort situaties en probeert Jordy om te laten gaan met vertrouwde mensen, die goed weten hoe ze Jordy kunnen benaderen zonder dat hij angstig wordt. Tom richt zich dus vooral op zijn veiligheid. Zijn norm is: 'We moeten goed voor Jordy zorgen, door te voorkomen dat hij angstig wordt.' Lisa richt zich meer op het verleggen van zijn grenzen. Haar norm is: 'We moeten goed voor Jordy zorgen, door hem nieuwe vaardigheden aan te leren.' Dit verschil in opvoedingsstijl leidt tot een conflict tussen de ouders. Het loopt zo hoog op dat ze hulp zoeken bij een relatiecoach. Die helpt hen om in te zien dat ze eigenlijk dezelfde waarde nastreven, namelijk: het bevorderen van het welzijn van Jordy. Dit geeft Lisa en Tom meer ruimte voor wederzijds begrip.

We zagen al dat morele opvattingen, dus ook normen, zich kunnen ontwikkelen en vaak aangepast worden aan veranderende contexten. In onze snel veranderende superdiverse samenleving staan daarom veel normen opnieuw ter discussie. Er zijn bijvoorbeeld culturele verschillen in de vanzelfsprekendheid van de norm om op tijd op afspraken te komen. De norm dat je altijd gastvrij bent voor vrienden kan dan belangrijker zijn. Stel dat iemand een afspraak heeft met de psycholoog. Hij staat op het punt om de deur uit te gaan, maar dan komt net zijn neef langs. Hij heeft dan de keuze uit twee mogelijkheden: hij kan zijn neef vertellen dat hij nu weg moet en dat hij geen tijd voor hem heeft, of hij kan een praatje maken en te laat op de afspraak verschijnen. De keuze die deze persoon maakt, wordt mede bepaald door zijn culturele achtergrond en de normen die hij van daaruit heeft meegekregen. Naast cultuur zijn er ook veel andere factoren die beïnvloeden welke waarden en normen voor mensen belangrijk zijn, zoals levensbeschouwing, leeftijd en sociale context.

Casus: Projectverslag

In jouw studiegroepje zit Willem. Hij is een aardige jongen en je kunt goed met hem opschieten. Er is alleen één probleem: Willem is tevreden met een 6 en jij wilt graag betere resultaten halen. Jij werkt er hard voor, want je wilt straks goed worden in je beroep en je vindt het belangrijk dat je goede producten aflevert. Hoe ga je om met jullie verschillende normen? Denk je dat er een gemeenschappelijke waarde te vinden is?

Fatsoensnormen

Niet alle omgangsnormen zijn morele normen, oftewel normen die te maken hebben met ideeën over het goede. Er zijn ook **fatsoensnormen**. Het is bijvoorbeeld een ongeschreven regel (norm) dat studenten tijdens een hoorcollege niet horen te appen.

Tussen twee groepen kunnen verschillen in gedragsregels voorkomen. Voor veel Nederlanders is het bijvoorbeeld niet gepast om vlak voor het eten onaangekondigd bij iemand op bezoek te gaan. Veel mensen met een migratieachtergrond delen deze regel niet en vinden het juist onbeleefd als je geen extra voedsel in huis hebt voor spontane bezoekers.

Ook psychologen gaan uit van bepaalde fatsoensnormen. Er zijn bijvoorbeeld opvattingen over het op tijd komen voor afspraken en over de kleding die je op je werk draagt. Een psycholoog vindt het doorgaans niet gepast om in een topje met een diep decolleté met cliënten te spreken.

Dit zijn omgangsregels die belangrijk kunnen zijn voor mensen. Het zijn conventies, 'goede manieren', die vastleggen wat hoort en wat niet. Dit noemen we ook wel 'kleine ethiek' of **etiquette**. De grens tussen fatsoensnormen en morele normen is niet scherp. Toch blijkt uit onderzoek (Turiel, 1983) dat jonge kinderen al onderscheid maken tussen verschillende soorten regels en normovertredingen. Als kinderen vertellen wat het verschil is tussen het overtreden van een conventie, zoals A: 'Jan steekt zijn vinger niet op in de klas als hij iets wil vragen' en het overtreden van een morele norm, zoals B: 'Jan steekt zijn vinger in het oog van Klaas als hij het antwoord niet weet' (Verplaetse, 2008), dan zijn er vier criteria te onderscheiden:

1. **Ernst:** een morele normovertreding (B) is ernstiger.
2. **Straf:** de straf voor een morele normovertreding (B) is zwaarder.
3. **Regelcontingentie:** morele normen zijn niet/minder afhankelijk van 'toeval-lige', opgeschreven, regels. Stel dat het schoolreglement het gedrag in situatie B toestaat, dan blijft het volgens de kinderen toch een onjuiste handeling.
4. **Autoriteit:** morele normen zijn niet/minder afhankelijk van de goedkeuring door een autoriteit. Stel dat de juf het gedrag van Jan in situatie B goedkeurt, dan blijven de kinderen van mening dat het niet mag.

Juridische normen

Zoals ik al even aanstipte toen het over 'gestolde ethiek' ging, zijn er naast morele normen en fatsoensnormen ook **juridische normen**. Juridische regels sluiten meestal aan op opvattingen over wat een goede samenleving is en op morele normen die veel mensen delen. De morele norm 'Gij zult niet doden' is bijvoorbeeld vastgelegd in het

Wetboek van Strafrecht. Juridische normen zijn bindend en het overschrijden daarvan kan dan ook tot straf leiden.

Ook psychologen hebben te maken met juridische normen. Het is bijvoorbeeld wettelijk vastgelegd dat cliënten hun dossier mogen inzien. Deze wetgeving bepaalt de kaders waarbinnen een psycholoog kan werken. De wetgeving sluit in dit geval aan bij de morele regels zoals de beroepsverenigingen van psychologen die vastgelegd hebben in beroepscode (BPC, 2024; NBTP, 2018; en NIP, 2024). Ook daar staat dat je cliënten inzage moet geven in hun dossier. In België heeft de beroepscode (Psychologencommissie, 2018) in zijn geheel de kracht van wet gekregen en vallen de beroepscode en de wet dus samen. In paragraaf 1.2 gaan we verder in op de beroepsethiek.

Het is mogelijk dat een handeling tegen de wet ingaat, maar wel door veel mensen als moreel juist wordt gezien. Zo verblijven uitgeprocedeerde asielzoekers volgens de overheid illegaal in het land, maar zorgen sommige personen en gemeenten vanuit de waarden ‘naastenliefde’ en ‘rechtvaardigheid’ toch voor opvang. En er zijn mensen die in oorlogstijd vervolgd onderdak gaven of voedselbonnen stalen. Mensen die aan dezelfde kant staan, vinden dat heldhaftig gedrag, terwijl het op dat moment tegen de heersende wet inging. Milieuactivisten gaan soms over tot burgerlijke ongehoorzaamheid, omdat ze dat zien als de enige manier om klimaatrechtvaardigheid te bewerkstelligen. Een ander voorbeeld komt van bisschop Martinus Muskens, die namens de kerk het armoedeprobleem aan de orde wilde stellen. Een probleem dat nog steeds actueel is. Hij stelde dat mensen die in Nederland op het sociale minimum leven een brood mogen stelen als dat nodig is om hun gezin te voeden.

Aan de andere kant is er ook gedrag dat binnen de wettelijke regels valt, maar toch door veel mensen als immoreel wordt gezien. Zo zien sommigen hoge bonussen als een welverdiende beloning voor hard werken, terwijl anderen het incasseren ervan als ‘graaien’ bestempelen. Het kan ook voorkomen dat bepaalde handelingen in het ene land wettelijk verboden zijn, terwijl ze in een ander land wel legaal zijn, of oogluikend worden toegestaan. Het Nederlandse gedoogbeleid bij de verkoop van softdrugs leidt in de grensstreek tot meningsverschillen met de buurlanden, die strenger optreden tegen de verkoop van cannabis. Er ontstaan soms ook lastige situaties als iemand bijvoorbeeld aan een ontwikkelingsproject werkt, waar soms alleen iets kan worden bereikt als diverse tussenpersonen geld krijgen. Als de betrokkene weigert te betalen, omdat dit in Nederland als corruptie wordt gezien en strafbaar is, kan het project niet succesvol voortgezet worden. Als hij wel betaalt, krijgt hij een probleem met de verantwoording van zijn uitgaven. Past hij zich aan de plaatselijke gewoontes aan of houdt hij vast aan de normen uit zijn eigen land?

1.1.2 Deugden

Omdat waarden en normen te maken hebben met opvattingen over het goede, kunnen we de juistheid van het handelen afmeten aan de waarden en normen die daarbij zijn gevolgd. Maar we kunnen ook kijken naar de persoonlijke eigenschappen van de handelende persoon. Een min of meer vaste goede eigenschap van een persoon, die ertoe leidt dat zij moreel juist handelt, noemen we een **deugd**. Deugden zijn bijvoorbeeld: moed, zorgzaamheid, naastenliefde, hoop, respect, integriteit en zuinigheid. Ook deskundigheid, als iemand bijvoorbeeld haar werk als psycholoog goed doet, kun je zien als een deugd. Veel deugden komen overeen met waarden of zijn aan waarden te koppelen. Het verschil is dat waarden abstracte begrippen zijn, die losstaan van